

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1\(39\).306541](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1(39).306541)

УДК 130.2

Марина Столяр, Олена Колесник

ФІЛОСОФІЯ СМІХУ: ПОШУКИ НОВОЇ ПАРАДИГМИ

В статті розглядаються проблеми, які довгий час були перешкодою для створення філософії сміху як окремого напрямку. На основі постмодерних практик інтертекстуальності та деконструкції продемонстровано взаємодоповнення та практично рівнозначну цінність найрізноманітніших підходів до пояснення феномену сміху. Постмодерна (та метамодерна) методологія дозволяють поєднати різні парадигми теоретичного осмислення сміху, які не заперечують, а взаємодоповнюють одна іншу. Сукупний дискурс філософії сміху при цьому виступає не як еkleктика різних поглядів та підходів, а як гармонійний поллог філософських традицій.

Ключові слова: *постмодерна філософія, метамодернізм, поллог, філософія сміху, теорії сміху.*

Постановка проблеми. Для більшості філософських систем осмислення феномену сміху довгий час залишалося, в кращому випадку, маргінальною темою. В ХХ ст., коли це явище, врешті-решт, привернуло увагу дослідників-теоретиків, виникла інша проблема – схильність мислителів до абсолютизації одного підходу, який в такому випадку поставав як єдино можливий, або ж «єдино вірний», і в рамки якого або втискувалося все реальне розмаїття сміхових практик, або ж робилася вибірка лише тих сміхових форм, для опису яких він був релевантним, з ігноруванням тих, які в нього «не вписувалися». При цьому було висловлено чимало надзвичайно важливих спостережень та глибоких узагальнень. Однак, оскільки сміх в різних його формах та проявах займає виключне життя в житті людини, суспільства та людства, ця тема заслуговує на більш комплексне філософське та культурологічне вивчення. Тому завданням дослідження є огляд наявних теорій сміху та розробка нової, синтетичної концепції, яка поєднувала б досягнення різних парадигм і пояснювала б різні «сміхи», які суттєво відрізняються за етіологією, характером, а також психологічними і культурними функціями.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження філософії сміху в її діакронічному аспекті, ми відразу зустрічаємося з певними проблемами щодо встановлення спадкоємності різних теорій, які начебто цілком незалежно одна від одної виникали в історії філософії. Доволі важко знайти будь-які закономірності в розвитку цього філософського дискурсу аж до ХVІІІ ст.

Це можна пояснити тим, що в межах більшості філософських систем, філософія сміху в кращому випадку займала місце на маргінесі, в гіршому ж – взагалі не існувала. Ідея, покладена в основу сюжету славетного історико-детективного роману У. Еко «Ім'я троянди» про те, що Аристотель написав окрему працю (другий том «Поетики»), присвячену доказу необхідності сміху – це лише постмодерна «лапша на вуха»

довірливого та не дуже обізнаного читача (або ж не менш постмодерне авторське «підморгування» читачу більш спокушеному). Наскільки нам відомо, якщо античні філософи і торкалися теми сміху, то нечасто і фрагментарно. Ситуація не сильно змінилася і в пізніші періоди, аж до вже згаданого XVIII ст.

Можливо саме завдяки відсутності загальноприйнятої (та ще освяченої античними та церковними авторитетами) традиції осмислення сміху, філософи різних країн та епох, не посилаючись один на одного (і, судячи з усього, взагалі не цікавлячись тим, що ж саме було написано іншими з цього приводу), якщо вже виходили на цю проблематику, то висловлювали дуже оригінальні погляди. Щонайменше, дослівні текстуальні повтори майже відсутні. Причиною цього була не стільки піднесена сьогодні до рангу найвищої наукової чесноти «академічна добросесність», скільки багатомірність та гетерогенність самого предмету дослідження.

В цьому сенсі сміх можна порівняти з морською стихією. А. Бергсон порівнює сміх з великим районом величезного міста, по якому можна ходити багатьма маршрутами [Bergson]. Однак, це порівняння здається занадто механістичним для вивчення такої «хаотичної» сутності як сміх, який можна порівняти скоріше зі стихійною силою. Отже, якщо те саме море будуть малювати різні художники, то всі їхні пейзажі будуть жанровими маринами. Однак всі вони будуть відрізнятися, причому картини вийдуть відмінними навіть у митців, які писали картини в той самий день і в тому самому місці. Причиною цього є постійні зміни самого моря та його «контексту» (освітлення, погода, наявність в полі зору живих істот та різноманітних об'єктів).

Крім цього, в історії філософії залишилися, як правило, оригінальні мислителі, кожен з яких мав неповторний погляд на світ. Що ж стосується тих неоригінальних особистостей, які потрапили до «списку філософів» завдяки таким зовнішнім причинам як певні ідеологічні та потестарні практики – то вони про сміх не писали. У таких людей зазвичай були серйозні проблеми з рефлексією взагалі, а зі сміховою рефлексією – тим більше.

В цілому, можна стверджувати, що до XVIII ст. філософії сміху як окремої проблемної області просто не існувало. Відома дослідниця цієї проблематики Лідія Амір пише, що до того століття філософи взагалі дуже нечасто надавали сміху важливе значення у людському житті [Amir 2014: 3].

Це вже постфактум ми подумки вибудовуємо певну лінію, яка, проходячи через епохи, привела до сучасної філософської гелотології. У реальному житті такої магістральної лінії не існувало. Причому вельми суттєвих перешкод на шляху до філософського дослідження сміху було чимало. Спробуємо їх класифікувати:

Перша перешкода. Раціоналізм та раціоналістична зверхність по відношенню до всього чуттєвого, нерозумного, спонтанного. Єдиним, що примірювало раціоналістів з феноменом сміху, було поняття його опосередкованої *корисності*. Наприклад, Платон вважав, що сміх виникає внаслідок завищеної самооцінки людей. Ця їхня неадекватність піддається осміянню, і таким чином сміх виправляє заблудження. Однак, в наведеному Платоном варіанті сміху, йдеться, по суті, лише про той факт, що вискочка висміюється. Але ж чи виправляється він при цьому, чи ні – залишається невідомим. Взагалі-то, з психологічної точки зору, можливість такого виправлення здається сумнівною, а от накопичення образ – цілком вірогідним. Якщо така система зовнішнього коригування поведінки людини і є дієюю в традиційному суспільстві, то всього розмаїття сміхових практик вона явно не вичерпує.

Друга перешкода полягає в загальній настанові філософії на моралістичність, яка переважала до часів Шопенгауера та Ніцше (Макіавеллі ми в даному випадку не розглядаємо, оскільки тема сміху його взагалі не цікавила). Тут йдеться не про позитивне чи негативне розуміння моралі, а про те, що філософи вільно чи невільно «підтягують» факти під той висновок, який видається їм морально виправданим. Навіть геніальний аналітик І. Кант, бажаючи виявити позитивні властивості сміху, повністю ігнорує таку поширену форму сміху як насмішка. Через наявність такої «сліпої зони» виникає відверто помилковий силігізм: «1. Сміх – це виключно позитивне явище. 2. Сміятися на іншими – погано. 3. Значить, сміх – це не сміх над іншими, він має принципово іншу природу та причину – розбіжність між очікуванням та результатом». І навіть наведений Кантом анекдот, в якому цивілізовані люди цілком відверто сміються над «тубільцем» (який дуже здивувався тому, як комусь вдалося «заштовхати» пінне пиво в пляшку), філософ видає за результат несподіваного перетворення напруженого очікування в ніщо [Kant's...; Stoliar 2019].

В цій історії можна знайти різні сміхові аспекти. Окрім сміху над найвним тубільцем (а цей сміх теж може бути дуже різним за емоційним забарвленням), веселощі може викликати і сама по собі розумова візуалізація картинки «заштовхування» пива в пляшку в душі коміксів/анімації першої половини ХХ ст. (Брати Ворнер або Діснеї змогли б зробити з цього окрему комедійну мініатюру).

Третьою перешкодою для розвитку філософії сміху довгий час залишався релігійний передсуд про те, що сміятися грішно. Зауважимо, що тут йдеться саме про передсуд, а не про позицію церкви чи більшості релігійних мислителів. Цікаво, що саме релігійні філософи, такі як Е. Е. Шефтсбері, Й. Г. Гаман, С. К'єркегор, поставили цю тезу під сумнів, тим самим започаткувавши історію *системного* філософського вивчення сміху.

Зокрема, в філософії К'єркегора такі поняття як гумор та іронія займають одне з центральних місць. При цьому вони набувають богословського значення. Саме гумор, на думку філософа, допомагає очистити свідомість від пафосних ілюзій та псевдо-релігійних смислів, які породжують гнів і ненависть, та роблять людину сліпим знаряддям злих сил. За К'єркегором, людина, яка досягла релігійної стадії розвитку (за його класифікацією – найвищої стадії, яка йде після естетичної та етичної), має уникати двох крайнощів: 1. Насмішок над сакральним, та 2. Неконтрольованого розумом релігійного пафосу. В даному випадку інструментом, який дозволяє притримуватися «золотої середини» є гумор, без якого, за К'єркегором, неможливе духовне здоров'я [Amir 2014: 188–189].

Четверту причину, яка була завадою для розвитку філософії сміху, ми вбачаємо в амбіційності філософів, кожен з яких звеличував власну теорію, відкидаючи погляди інших мислителів. Наприклад, Шопенгауер апіорі заперечував Кантівське розуміння сміху, відносячи його до такого роду «помилку», які не варто й доводити. Цікаво, що іронія історико-філософського процесу діяла в душі метамодерного примирення, поставивши імена Шопенгауера і Канта поруч. Адже при всіх відмінностях, обидва можуть розглядатися як представники однієї теорії – теорії невідповідності (the Incongruity Theory). Хоча в творах Канта можна знайти декілька теорій сміху, а отже, однозначно записувати його в число прибічників якогось одного підходу ми б не стали [Stoliar 2019].

Тут ми підійшли до **п'ятої причини**, яка гальмувала розвиток теорії сміху. Це – абстрагування більшості філософів від розмаїття реальних «смій» на користь якогось узагальненого «сміху взагалі», якого, по суті, не існує.

Знаковий представник сучасної філософії сміху Д. Монро поділив всі наявні теорії на три групи: 1. Теорія переваги (the Superiority Theory); 2. Теорія невідповідності (the Incongruity Theory); та 3. Теорія полегшення (the Relief Theory) [Monro 1988]. Цей підхід встигнув отримати в певних колах статус «навічно встановленої істини» та знайти своє втілення в престижних філософських енциклопедіях.

Теорія переваги пояснює сміх можливістю людини насолоджуватися усвідомленням власної зверхності над іншими людьми у зв'язку з їх недоліками – дефектами (або просто особливостями) зовнішності, розумових здібностей, або ж їхніми невдачами тощо.

Теорія невідповідності пояснює сміх як результат несподіваного усвідомлення контрасту між очікуваним та реальним, різкої зміни (а саме – заниження) семантики.

Теорія полегшення звертає увагу на механізм «скидання» негативної енергії, спосіб подолання страху чи напруження, форму протистояння психологічному чи соціальному тиску. Ця остання точка зору яскраво

представлена відомою роботою М. Бахтіна «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу».

З цих трьох теорій найбільш успішною зазвичай називають найабстрактнішу – теорію невідповідності. Адже під поняття невідповідності так чи так потрапляє практично все, що тільки існує і нашому неконгруентному світі.

Однак більш-менш об'єктивний розгляд показує, що більшість буттєвих невідповідностей або не є смішними взагалі, або можуть бути не смішними в конкретному контексті. Наприклад, неадекватний механізм керівництва вищою освітою з відповідним кадровим наповненням цього механізму – це смішно, чи сумно? Чи взагалі трагічно для країни, якщо може привести до колапсу освіти в її справжньому сенсі?

Спроби вичерпного пояснення сміху будь-якою *однією з теорій* поставив під сумнів вже сам автор наведеної класифікації. Монро пише: «Кожна з цих теорій здатна пояснити деякі типи гумору, але сумнівно, щоб якась з них могла задовільним чином пояснити кожен тип гумору...» [Monro 1988].

Які ж методологічні принципи, з нашої точки зору, сприяють створенню та розвитку філософії сміху?

Ми вважаємо, що більш сприятливі умови для розвитку філософії сміху виникають, по-перше, на ґрунті постпозитивістської теорії проліферації П. Фейерабенда. Дана теорія виходить з визнання рівноправності альтернативних теорій та ратує за примноження/розмноження (проліферацію) теорій з метою різнобічного пізнання предмету дослідження [Stoliar, Stechenko 2018]. По-друге, новий етап в дослідженні проблем сміху настає з появою постмодерної та метамодерної методології, які визнають рівноправну взаємодію різних теорій сміху на основі визнання онтологічної гетерогенності сміхів та врахування даних психології як індивідуального, так і колективного сприйняття артефактів сміхової культури.

Ми вважаємо філософію сміху за низкою параметрів спорідненою з постмодерною філософією, оскільки в ній перетинаються різноманітні сміхові практики, пов'язані з іронією, карнавалом, образами тілесного низу, десакралізацією як різновидом деконструкції тощо.

Водночас філософія сміху має значну схожість з метамодерним підходом з його настановою на синтез позитивних сенсів, які знаходяться в різних методологіях, а отже, розмаїття поглядів, не втрачаючи своєї плюралістичності, отримує спільне смислове поле. Виникає «голографічний ефект» – кожен підхід може розглядатися і як самоцінне вчення, і як фрагмент більшої картини.

Сучасна теорія сміху має синтезувати різноманітні методологічні дискурси та філософські оптики розгляду сміху, виходити з поняття гетерогенності сміху, тобто визнання факту існування різноманітних

«сміхів» з різною етіологією та аксіологією, психологічною та соціальною функцією.

В цьому контексті адекватною є практично не придатна для використання в природничих науках кумулятивна модель: ніщо в історії вивчення сміху не є «застарілим» чи «помилковим», за виключенням редукціоністських методологій, які намагаються підвести все розмаїття сміхових практик під якийсь єдине визначення «сутності сміху».

Висновки. Важливість сміху в житті окремої людини та в функціонуванні суспільства в цілому не потребує доведення. Саме тому є нагальна потреба в створенні філософії сміху як окремого напрямку філософських розвідок. При цьому цей напрям, щонайменше на даному етапі осмислення проблеми, не може бути строго моністичним, а має синтезувати досягнення різних теорій та підходів, які по-своєму аналізували різні аспекти такого комплексного явища. Завдяки невичерпаності самих об'єкту та предмету дослідження, а також необхідності в переосмисленні багатьох культурних феноменів (зокрема, уточнення місця сміхових практик в культурі України в різні історичні періоди), виникають значні перспективи для подальшого дослідження.

Список використаної літератури

- Amir, L. (2014) *Humor and the good life in modern philosophy*: Shaftesbury, Hamann, Kierkegaard, Albany, State University of New York Press, 393 p.
- Bergson, H. *Laughter. An essay on the meaning of the comic*. URL: <http://www.gutenberg.org/files/4352/4352-h/4352-h.htm>
- Kant's Critique of Judgement, translated with Introduction and Notes by J. H. Bernard* (2nd ed. revised), London, Macmillan. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/kant-the-critique-of-judgement>.
- Monro, D. H. (1988) *Theories of Humor. Writing and Reading. Across the Curriculum* 3rd ed., 349 p. URL: <https://msu.edu/~jdowell/monro.html>.
- Stoliar, M. B. (2019) *Immanuel Kant's Theory of Laughter and Philosophical Irony*, in: *Philosophy and Values of the Modern Culture*. Collective monograph / M. H. Bratasiuk, O. Y. Gomilko, A.A. Kravchenko, V. V. Poliuha, etc. Lviv–Torun, Liha-Pres, pp. 122–141.
- Stoliar, M., Stechenko, T. (2018) *The discourse of the laughter theory in the optics of Postpositivism and Postmodernism*, in: *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць, Київ., ВІП УАЕ, вип. 131, № 4, pp. 316–320.

M. Stoliar, O. Kolesnyk

PHILOSOPHY OF LAUGHTER:

THE SEARCH FOR A NEW PARADIGM

The article examines problems that have long been an obstacle to the creation of the philosophy of laughter as a separate problem field. The first obstacle: rationalism and rationalistic supremacy in relation to everything sensual, irrational, spontaneous. The only thing that reconciled rationalists with the

phenomenon of laughter was the concept of its indirect utility. The second obstacle lies in the general orientation of philosophy towards moralism, which prevailed until the time of Schopenhauer and Nietzsche. Philosophers voluntarily or involuntarily "pull" the facts under the conclusion that seems morally justified to them. The third obstacle to the development of the philosophy of laughter remained for a long time the religious prejudice that laughing is sinful. It is interesting that religious philosophers such as E. E. Shaftesbury, J. G. Haman, and S. Kierkegaard questioned this thesis, thus starting the history of systematic philosophical study of laughter. The fourth reason, which was an obstacle to the development of the philosophy of laughter, we see in the ambition of philosophers, each of whom magnified his own theory, rejecting the theories of other thinkers. For example, Schopenhauer a priori rejected the Kantian understanding of laughter, referring it to this kind of "mistakes" that are not worth proving. The fifth reason that inhibited the development of the theory of laughter is the abstraction of most philosophers from the variety of real "laughter" in favour of some generalized "laughter in general", which, in fact, does not exist. On the basis of postmodern practices of intertextuality and deconstruction, mutual complementarity and practically equal value of various approaches to explaining the phenomenon of laughter are demonstrated. Postmodern (and metamodern) methodologies allow combining different paradigms of the theoretical understanding of laughter, which do not contradict, but complement each other. At the same time, the collective discourse of the philosophy of laughter does not act as an eclecticism of different views and approaches, but as a harmonious polylogue of philosophical traditions. Due to the inexhaustibility of the object and the subject of research, as well as the need to rethink many cultural phenomena (in particular, clarification of the place of laughter practices in the culture of Ukraine in different historical periods), significant prospects for further research arise.

Keywords: postmodern philosophy, metamodernism, polylogue, philosophy of laughter, theories of laughter.

References

- Amir, L. (2014) *Humor and the good life in modern philosophy: Shaftesbury, Hamann, Kierkegaard*, Albany, State University of New York Press, 393 p.
- Bergson, H. *Laughter. An essay on the meaning of the comic*. URL: <http://www.gutenberg.org/files/4352/4352-h/4352-h.htm>
- Kant's Critique of Judgement, translated with Introduction and Notes by J. H. Bernard* (2nd ed. revised), London, Macmillan. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/kant-the-critique-of-judgement>.
- Monro, D. H. (1988) *Theories of Humor. Writing and Reading. Across the Curriculum* 3rd ed., 349 p. URL: <https://msu.edu/~jdowell/monro.html>.
- Stoliar, M. B. (2019) *Immanuel Kant's Theory of Laughter and Philosophical Irony*, in: *Philosophy and Values of the Modern Culture*. Collective

monograph / M. H. Bratasiuk, O. Y. Gomilko, A.A. Kravchenko, V. V. Poliuha, etc. Lviv–Torun, Liha-Pres, pp. 122–141.

Stoliar, M., Stechenko, T. (2018) *The discourse of the laughter theory in the optics of Postpositivism and Postmodernism*, in: *Gileya: naukoviy visnik. Zbirnik naukovikh prats*, Kyiv, VIP UAE, vup. 131, № 4, pp. 316–320.

Стаття надійшла до редакції 24.04.2023

Стаття прийнята 24.05.2023